

ЗА ЕДНА ПАРОНОМАЗИЯ В БОРИЛОВИЯ СИНОДИК

Анна-Мария Тотоманова
СУ „Св. Климент Охридски“

Анатемите срещу еретиците в *Бориловия синодик* (22a14–23a17), които липсват в гръцкия текст на *Синодика в Неделята на Православието*, винаги са предизвиквали любопитството на изследователите. Първият изследовател на българския синодик М. Попруженко намира съответствия за някои от тях в печатния гръцки триод, но не ги привежда в изданието си, защото с течение на времето те са били редактирани и променяни (*Попруженко:XXXVII*). В новото издание на българския синодик проф. И. Божилов изказва предположението, че списъкът на анатемосаните еретици е повлиян от хороса на събора, свикан от Михаил и Теодора през 843 г., който възстановява иконопочитанието (*Борилов синодик:32–33*). В две свои статии, посветени на връзката на Бориловия синодик с поместените в ръкописа на Палаузов хороси (решения на IV, VI и VII Вселенски събор, на събора на патриарх Мина от 536 г. и т.нар. *Tomos unionis* от 920 г.) и служби, аз изказвам мнението, че ръкописът представлява богослужебен сборник, предназначен за архиерейско богослужение, и предвид съпаденията между текста на Синодика и хоросите на VI и VII Вселенски събор и *Tomos unionis* от 920 г. допускам, че имената на еретиците идват именно от тези хороси, а не от непреведения хорос на събора от 843 г., който до голяма степен повтаря хороса на VII Вселенски събор и повечето византинисти дори не го смятат за оригинален (*Тотоманова 2010:205–208, Тотоманова:под печат*).

В редицата на антиеретическите анатемите в Бориловия синодик прави впечатление текстът на л. 22б3–7, който е посветен на основоположника на манихейството. Мани е поставен четвърти в списъка, оглавяван от първия еретик Симеон Влъхв, следван от Арий и Евсевий: Коуковрнка маненда њже себе оу|тѣштелѣ нарексаго. ѓгоже| пѣрскын цѣрь ѡдра тѣло же ѓго| ѡмль поврѣже, съ вѣсѣмн| ѓдноомждрѣнымн ѓго, анафѣй:~ Според М. Попруженко (*Попруженко:XXXVII*) текстът в Бориловия синодик

има връзка с формулата от един гръцки ръкопис от Виенската придворна библиотека, която Л. фон Талочи публикува през 1895 г.: *Κουβρίκῳ τῷ ἀργυρωνήτῳ αὐτοῦ οἰκέτῃ καὶ μαθητῇ τῷ καὶ τὴν βιαίαν ὑποστάντα ἐκδορᾶν τοῦ παναθλίου αὐτοῦ σκήνους ὑπὸ τοῦ βασιλέως Περσῶν – ἀναθεμα* (*Thallóczy:363*). Тази анатема срещу Мани се намира в известния ръкопис *Vind. theol. gr. 306*, където на л. 32v–35v е разположена формула за отричане от масалианството, богомилството и други дуалистични ереси. Текстът на формулата според виенския ръкопис с различията по един ръкопис от Университетската библиотека в Торино: *Taur. B. IV 22, ff. 16r–19r* е публикуван изцяло от П. Елеутери и А. Риго (*Eleuteri-Rigo:136–151*). Формулата съдържа 30 анатемати, от които № 1–3, 9, 11–19 представляват антибогомилските рубрики от гръцкия синодик¹, № 20–30 са анатемати срещу някой си Теодорет от Требизонд, дякон от Влахерна, осъден около 1085 г., а от останалите анатемати № 8 е срещу Павел Самосатски, № 10 е антимахалианска, а № 4–7 са отправени срещу манихеите. Според двамата автори формулата е съставена не по-рано от 1099 г. и е претърпяла редактиране около 1143 г. (*Eleuteri-Rigo:126*). Публикуваният от Талочи откъслек, на който се позовава М. Попруженко, всъщност е последната от четирите антиманихейски рубрики и е пряко свързан със съдържанието на предходните три рубрики, в които накратко се разказва историята на манихейството и на самия Куврик, който си присвоява книгите на Мани, срв.:

[4] Βουδᾶ τῷ Τερβίνθῳ, τῷ διδασκάλῳ Μανέντος τοῦ βραχμάνους, καὶ τοῖς δώδεκα μαθηταῖς αὐτοῦ, μεθ' ὧν τὴν Περσίδα γῆν διερχόμενος ἀποστόλους αὐτοὺς ἐκάλεσεν, ἀναθεμα.

[5] Τοῖς τε τέσσαρσιν αὐτοῦ βιβλίοις, ὧν τὸ ἐν εὐαγγέλιον ἔλεγε, τὸ ἄλλο τῶν μυστηρίων, τὸ ἄλλο τὸν θησαυρόν, καὶ τὸ ἕτερον τῶν κεφαλαίων, τῷ ἀναθέματι καθυποβάλλω.

[6] Ἐμπειδοκλεῖ ᾧ διδασκάλῳ ἐχρήσατο εἰς τὰ τῶν Ἑλλήνων δοξάζειν τε καὶ θρησκεύειν, ἀναθεμα.

[7] Κουβρίκῳ τῷ ἀργυρωνήτῳ αὐτοῦ οἰκέτῃ καὶ μαθητῇ τῷ καὶ τὴν βιαίαν ὑποστάντα ἐκδορᾶν τοῦ παναθλίου αὐτοῦ σκήνους ὑπὸ τοῦ βασιλέως Περσῶν – ἀναθεμα.

Както се вижда, в нашия текст липсва изобщо връзката на манихейството с Буда-Теревинт и елинските ереси, заглавията на основните трудове на истинския Мани, както и фактът, че Куврик е бил ученик и домочадец на истинския Мани, купен за пари (*ἀργυρωνήτος*). Следователно текстът в Борилевия синодик не е непосредствено свързан с формулата от Виенския ръкопис, като общото между двата текста е само позорната смърт на Мани, който е бил одран по заповед на персийския цар.

¹ Вж. *Gouillard:65–69*, редове 308–380.

Откъде средновековните книжовници – византийски и български – са черпели обаче сведения за Мани и неговото учение? Според издателите антиманихейските анатемни в гръцката формула за отричане от ересите представляват адаптация на разказа за Мани в *Хрониката на Георги Амартол* (*Eleuteri-Rigo:126*). Хрониката е била добре позната и на средновековните български книжовници, доколкото езиковите данни сочат, че първият превод е направен в България през втората половина на X в. (*Станков:57–71*) и е използван за съставянето на различни хронографски компилации като *Архивския* и *Вилнюския хронограф*, както и *Хронографската палея* (*О. Творогов: Хроника Георгия Амартола*). Но дали *Хрониката на Амартол* би могла да е източникът и за българския книжовник? Всъщност историята, разказана в нея, повтаря историята на продължителя на *Църковната история* на Евсевий Кесарийски - Сократ Схоластик (IV–V в.), който в 22 глава на Първа книга от своето съчинение признава, че черпи сведенията си от съчинението на Архелай, епископ на месопотамския град Касхара, който твърди, че лично е спорил с Мани (*PG 67:136–137*). Източникът, на който се позовава Сократ, е животоописанието на Мани, написано от Хегемониус около средата на IV в. под формата на диспут между въображаемия епископ Архелай и ересиарха и известно като *Acta Archelai*² (запазено изцяло само в латински превод). Това произведение на Хегемониус съдържа всички сведения, върху които акцентира нашият текст: че *Куврик се е нарекъл Мани*, след като е наследил книгите на Буда Теревинт; че хвърлен в затвора от персийския цар, чието дете не успял да излекува, поръчал да му донесат книгите на Светото Писание и си въобразил, че *той е утешителят/ параклит*, че царят го хванал отново след бягството му от затвора и *поръчал да го одерат жив, а тялото му да хвърлят на птиците* (*Acta Archelai:§LII–LVI*). Последните две съобщения липсват както у Сократ Схоластик, така и в *Хрониката на Амартол*. Липсват също и в *Писмото на патриарх Теофилакт до българския цар Петър*, чийто §11 прокллина Буда-Теревинт и неговия наследник Куврик-Манес (*ГИБИ V:187–188*). Оттук може да се заключи, че и *Хрониката на Амартол*, както и *писмото на Теофилакт*, едва ли са били непосредствените извори на текста за Мани в *Борилевия синодик*. Очевидно е, че сведенията в анатемата са дошли от някакъв неизвестен засега антиеретически текст, който се позовава на съчинението на Хегемониус и който тепърва ни предстои да открием.

² Паметникът е издаден критично от Charles Henry Beeson. *Acta Archelai*. Leipzig 1906. Вж. и английски превод на текста по това издание в *Acta Archelai = The acts of Archelaus by Hegemomius; translated by Mark Vermes; with introduction and commentary Samuel N.C. Lieu, with the assistance of Kevin Kaatz*. Brepols, 2001 г. По-старият превод на Mark Vermes от XIX в. е достъпен на <http://www4.nau.edu/manichaeen/acta.htm>.

Това, което ни интересува в настоящото изложение, е не толкова съдържанието на самата антиманихейска рубрика, колкото формата, в която се появяват имената на ересиарха. Рожденото му име ще да е било познато на българския съставител не само от неговия непосредствен гръцки оригинал (ако е имало такъв), но и от превода на *Хрониката на Георги Амартол*, където той е наречен *коуѳрнкъ* в съответствие с гръцкото *Κοῦβρικος*, изкривено от по-старото *Κοῦρβικος*, облик, който намираме и в *Писмото на патриарх Теофилакт*, срв. *Κοῦρβικος, ὁ καὶ Μάνης* (*ГИБИ V:187–188*). *Acta Archelai* нарича основоположника на манихейството *Corbicius /Curbicius*, което по-късно е променено на *Cubricus, Ubricus*. Според един от най-добрите познавачи на манихейството К. Кеслер името възхожда към арабското *Шураук* (*Kessler:154*). Защо тогава в нашия текст намираме облика *коуковрнкъ*? Бих се съгласила, че това е обикновена преписваческа грешка, породена от невежество, ако не ставаше дума за такава важна фигура като Мани, чието име е популярно в ересиологичната литература и е влязло в обръщение в българската книжнина още през X в. както чрез превода на *Хрониката на Амартол*, така и чрез *Писмото на патриарх Теофилакт до цар Петър*. А и преписът на синодика, който съдържа антиманихейската анатема, е от края на XIV в., когато антиеретическите настроения и писания са изключително актуални. Само в Търново през втората половина на XIV век са свикани два антиеретически събора и макар това да не е отразено в самия синодик, струва ми се малко вероятно преписвачите на сборника, вторият от които е самият поп Герасим, да допуснат такава елементарна грешка. Против хипотезата за преписваческа грешка говори и обстоятелството, че във всички преписи на т.нар. *Псевдозонар* (*ЦИАИИ1160*, л. 736, *НБКВ 1117*, л. 216, *РГБ 3169*, л. 24а, *РАН 148*, л. 1196 и др.), които пазят антиеретическата линия, в един и същ пасаж, в който се изреждат опасните дуалистични ереси, близки до богомилството, и който няма съответствие в гръцкия текст на Номоканона на Котелерий, намираме: *н̄ оуѳеннкы его павлнкїаны нже г̄оршїн сжть паче вт̄сѣ̄ ѳретнкы ѳкѣ̄ н̄ арменн н дроугыж ѳретнкы коукоуѳрнкы*. (*Цибранска-Костова:301, 354–355*). Цитираните от М. Цибранска-Костова преписи се отнасят към XIV–XV в., т.е. към времето, когато е преписван и Борилевият синодик, така че съпадението съвсем не е случайно. Контекстът показва, че *коукоуѳрнкъ* тук е използвано не само като нарицателно име, което означава последователите на ересиарха, подобно на Богомил - богомили, но и със стилистична цел, защото съчетанието *ѳретнкы коукоуѳрнкы* представлява един класически хомойотелеутон, което отново говори за съзнателно преправяне на името *коуѳрнкъ*, а не за неволна грешка. И все пак защо *коуковрнкъ*? Ако нашият неизвестен преводач или книжовник беше търсил само обидно название за основоположника на манихей-

ството, той много лесно би се възползвал от възможността, която му предоставя по-старият вариант на името Κοῦρβικος, доколкото лексемата κοῦρβια и нейните производни κοῦρβιαрь, κοῦρβιηти са засвидетелствани в речника на Миклошич в южнославянски паметници (Номоканон и сборник) от XVI в. (Микл.:324) и очевидно са били в активно обращение и преди това. Струва ми се, че ключът за избора и възможното значение на коῦκοῦβηкъ се крие в облика манендъ като духовно име на ересиарха, което също не е плод на случайност. В старобългарския превод на *Хрониката на Амартол* името се появява с облик манни по jо-основи, което е съвсем закономерна морфологична адаптация на гръцкото Μάνης, подобно на ἡγεῖν Ἰγγένης, κανθαδούλην Κανθαύλης, ολοφέρην ὀλοφέρνης, σινηπῆν Σιρρίπιδης τεινιστόκην Θεμιστοκλῆς (Тотоманова 2008:621) в превода на хронографската компилация от хрониката на Юлий Африкан, Георги Синкел и Теофан Изповедник, известна като славянска версия на *Хрониката на Георги Синкел*, която също е преведена през X в. Подвеждането на Μάνης по nt-основи в гръцки става поради фонетичното съвпадение на името с именителната форма за м. р. μάνεις, род. π. μανέντος, на аористното страдателно причастие, образувано от глагола μάινομαι 'луд съм, беснувам'. Така че Μάνης /μάνεις, μανέντος, към чиято общена консонантна основа с балканско озвучаване на крайното *t* в *δ* след сонори възхожда обликът манендъ, означава просто 'луд човек'. Това съвпадение на формите създава нови стилистични възможности в гръцки език, срв. напр. играта на думи в едно съчинение от XIII–XIV в., приписвано на Михаил Псел и наречено *De operatione daemonum*, където Мани е посочен като родоначалник на богомилството: "Ἐχει μὲν τὸ παλαμνάιον τοῦτο δόγμα παρὰ Μανέντος τοῦ μανέντος τὰς ἀφορμὰς" (Gautier:135). Няма съмнение, че българските преводачи и книжовници са разбирали тази игра на думи и затова са изкривили името коῦβηкъ по такъв начин, че да подчертаят стилистично лудостта на ересиарха, както това става в гръцкото Μάνης ὁ μάνεις, където епитетът обяснява и повтаря името на Мани. На българска почва обяснението се постига чрез преправянето на рожденото име на Мани от коῦβηкъ на коῦκοῦβηкъ/коῦκοῦβηкъ, което веднага ни отправя едновременно към междуметиято кукуриг(y)/кукурик(y), което и днес, употребено като епитет, означава луд човек, който не е с всичкия си, срв. метафоричното значение на изкукуригам, и към съществителното кукувица, което има същата конотация, срв. днешните куко, изкукам. И докато междуметиято по обясними причини не е засвидетелствано в речниците на старобългарския език, съществителното във вариант коῦкавница е отбелязано в Златоструй от XII в. в речника на Миклошич (Микл.:321). Речникът за редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в. привежда и съществителното кукувик, употребено от П. Ю. Тодоров в значение

‘мъжкият на кукувицата’ (РРОДД:223), което е резултат от обратно словообразуване по подобие на *мъченик-мъченица*. Звукоподражателните думи и междуметията в частност обаче са един от най-древните пластове в човешкия език и едва ли можем да смятаме, че са се променили твърде много през вековете. Така че с голяма доза сигурност можем да заключим, че и през XIII–XIV в. ономатопеичното *кукуруиг(y)/кукуруик(y)* е звучало като днес и се е включвало в същия метафоричен контекст. Средновековните български преводачи са си послужили с паронимазията *коуковрнкъ/коукоуврнкъ*, за да постигнат стилистичен ефект, подобен на този, който са виждали в гръцките текстове. Изследваният от нас пример е още едно доказателство за внимателното отношение към превода през Българското средновековие, отношение, което е изисквало адекватно предаване и на най-древните детайли и нюанси от гръцките текстове. То е свидетелство и за впечатляващите преводачески умения на нашите предшественици.

ЛИТЕРАТУРА

Борилов синодик: *Божилков, И., А. Тотоманова, И. Билярски.* Борилов синодик. Издание и превод. С. 2010.

ГИБИ V: Послание на цариградския патриарх Теофилакт до българския цар Петър. – В: Гръцки извори за българската история (ГИБИ), Т. V, С., 1964, 183–189.

Микл.: *Mikloschich, Fr.* Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Scientra Verlag Aalen 1977.

Попруженко: *Попруженко, М. Г.* Синодикъ царя Борила, Български старини, VIII, 1928.

РРОДД: Речник за редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в., С., 1974.

Станков: *Станков, Р.* К проблеме происхождения древнейшего славянского перевода Хроники Георгия Амартола, Преславска книжовна школа 7, 2004, 57–72.

Творогов: *Творогов, О.* Хроника Георгия Амартола. – В: Словарь книжников и книжности Древней Руси. <http://www.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4705>.

Тотоманова 2008: *Тотоманова, А.* Славянската версия на хрониката на Георги Синкел. Издание и превод. С., 2008.

Тотоманова 2010: *Тотоманова, А.* Още веднъж за изворите на Бориловия синодик, *Ricerche slavistiche* 8 (54), 2010, 193–211.

Тотоманова: *Тотоманова, А.* Синодик царя Борила в сборнике Палаузова (НБКМ № 289). Москва, (под печат).

Цибранска-Костова: *Цибранска-Костова, М.* Покаяната книжнина на Българското средновековие. С., 2011.

Acta Archelai: *Charles Henry Beeson.* Acta Archelai. Leipzig, 1906 (критично издание); Acta Archelai = The acts of Archelaus by Hegemonius; translated by Mark Vermes; with introduction and commentary by Samuel N.C. Lieu, with the assistance of Kevin Kaatz. Brepols, 2001 (английски превод).

Eleuteri-Rigo: *Eleuteri, P. e A. Rigo.* Eretici, dissidenti, musulmani ed ebrei a Bisanzio. Una raccolta eresiologica del XII secolo. Venezia, 1993.

Gouillard: *Gouillard, J.* Le Synodicon de l'Orthodoxie: édition et commentaire, Travaux et mémoires, 2, 1967, 1–316.

Gautier: *Gautier, P.* Le de Daemonibus du Pseudo-Psellos, Revue des études byzantines (REB) 38 (1980), 105–194.

Kessler: *Kessler, K.* Mani, Manicheans. – In: New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge, Vol. VII: Liutprand – Moralities, 153–161.

PG 67: *Socrates Scholasticus.* Historia ecclesiastica. – In: J.-P. Migne. Patrologia Graeca, 67, http://khazarzar.skeptik.net/pgm/PG_Migne/Socrates and Sozomenus Scholasticus_PG67/Historia ecclesiastica.pdf.

Thallóczy: *von Thallóczy, L.* Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer. V. Beiträge zur Kenntniss der Bogomilenlehre. – In: Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina, 3, 1895, 361–370.